

NYELVÉSZET, MŰVÉSZET, HATALOM

Írások Tóth Szergej tiszteletére

SZEGEDI
EGYETEMI
KIADÓ

JUHÁSZ
GYULA
FELŐOKTATÁSI
KIADÓ

Szegedi Egyetemi Kiadó
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó

Szeged
2015

A kötet megjelenését
az SZTE JGYPK támogatta

Főszerkesztő
Gaál Zsuzsanna

Szerkesztők
Klippel Rita, Tóth Eszter

Szakmai lektor
Szöllősy-Sebestyén András

Nyelvi lektorok
Burján Monika, Gaál Zsuzsanna, Simon Péter

Korrektor
Horváthné Szélpál Mária

Köteterv
Annus Gábor

© A szerzők és a szerkesztők, 2015

ISBN 978-615-5455-27-8

Kiadó:
Szegedi Egyetemi Kiadó
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó
Felelős kiadó: Annus Gábor

Készült:
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György
www.innovariant.hu
<https://www.facebook.com/Innovariant>

Tartalom

VOIGT VILMOS	
Üdvözllet	9
Nyelv és nyelvészet	
ALBERT SÁNDOR	
A tautologikus mondatok fordításáról	15
BÁCSI JÁNOS	
Szabálytalan szabályok a nyelvtankönyvekben	21
BASCH ÉVA	
Vizsgálat a <i>-ba</i> , <i>-be</i> , <i>-ban</i> , <i>-ben</i> használatáról	25
BURJÁN MONIKA	
Majdnem ugyanazt mondani, avagy tökéletes ekvivalencia nem létezik	34
ERDEI TAMÁS	
A kínai írás tanítása kezdőknek kínai nyelvkönyvekben	43
GAÁL ZSUZSANNA	
„Utazás a nyelv körül” (Nyelv- és beszédfejlesztés a gyakorlatban)	48
HIDAS JUDIT	
Identitások metszetében	55
JUHÁSZ VALÉRIA	
A tanulást és megértést segítő, vizuálisan támogatott előadás- készítésről	62
KLAUDY KINGA	
A nyelvi és kulturális aszimmetria hatása a fordításra	70
LADÁNYI MÁRIA	
Orosz mese Parti Nagy módra	78
LENGYEL ZSOLT	
A <i>fej</i> mentális terei	87
R. MOLNÁR EMMA	
Egy frazéma gyűjtemény optikája (Erdélyi János: Magyar közmondások könyve)	99

NAVRACSICS JUDIT	
Az első nyelv és a domináns nyelv az egyéni kétnyelvűségben	107
SULYOK HEDVIG	
Dr. Bubó, Sánta Kígyó, Kutwabaj & Macskajaj: állati patikanevek	118
SZABÓ KLÁRA, BAKTI MÁRIA	
Fordítás a nyelvtanításban, nyelvtanítás a fordításban	126
THOMAS SZENDE	
Applied Linguistics – Foreign Language Appropriation – Frog Mysteries: Draft for a Research Project in Progress	134
Nyelv és művészet	
MIHÁLY BÁCSKAI	
Jean Echenoz, Ravel (Échange entre le réel et le fictif)	143
BARÁT (ERZSÉBET) ZSAZSA	
A fából készült kétkerekű gyorsanjárótól a vasparipán és velicipéden át a száguldó BetonBicikliig	150
FAZAKAS EMESE	
Főúri (és nemcsak) zenészek és hangszereik az erdélyi régiségben (Nyelvi barangolás hat hangszer körül)	153
GABRIELLA NÁDUDVARI	
Auf der Spur eines möglichen Eros-Diskurses. Untersuchungen zu Friederike Mayröckers <i>mein Herz, mein Zimmer, mein Name</i>	161
JEAN-PAUL PAGLIANO	
Un aspect de l’Au-delà chez Rabelais et l’île des Macréons	170
SZIRMAI ÉVA	
Ami változik, és ami nem... (A hatalom terei: Sztálin és Luzskov Moszkvája)	177
ÚJVÁRI EDIT	
Ikonográfiai tradíció és ikonográfiai stílus Kondor Béla <i>A forradalom angyala</i> című festményén	189
VASS LÁSZLÓ	
Epizódok és illusztrációk (Madách Imre – Kass János: Mózes)	206

Nyelv és hatalom

BALÁZS GÉZA	
Tartótisztzst	221
BAUKO JÁNOS	
Tulajdonnév – kép – hatalom	231
MAGYARI SÁRA	
Ige – játék – hatalom	245
NAGY JÁNOS	
A hatalom és az irodalom nyelve	253
SÁNDOR KLÁRA	
Diktatúra a nyelvben	263
SZAJBÉLY MIHÁLY	
Egy örökölt tárgy körüljárása (Retrográfiai időutazás)	276
SCHIRM ANITA	
Reklámok „ünneplőben” (A karácsonyi televízióreklámok manipulatív stratégiáiról)	288
SZILÁGYI N. SÁNDOR	
Diktatúrák, utópiák és nyelvi abszurdítások	300
Tabula Gratulatoria	311

Diktatúra a nyelvben

A diktatúra és a nyelv kapcsolata többféleképpen vizsgálható. Kutathatjuk a diktatúrák nyelvhasználatát, manipulatív stratégiáit, a nyelven keresztül érvényesített agymosó technikáit – és kutathatjuk, hogyan akarnak némelyek nyelvhasználati diktatúrát bevezetni, megmondani másoknak, hogyan szabad, illik, sőt kívánatos beszélni, mit kell kerülni, sőtétebb korokban egyenesen üldözni.

A kettő persze nem független egymástól, az újbeszél erőltetése nyelvi formák, alakok, fordulatok sulykolásával, mások tiltásával jár. De nem független egymástól abban az értelemben sem, hogy amikor a politikai hatalom központosít, amikor a politikai közhangulat „rendet”, „csendet” és „fegyelmet” követel, amikor a megregulázás, mások életének irányítása természetes, amikor a magánéletbe otrombán belegázol a hatalom, akkor a nyelvi purizmus, megbélyegzés és diszkrimináció is jobban burjánzik, mint nyugalmasabb időszakokban. Lelkileg rokon a kettő: egy kis csoport magának vindikálja a jogot, hogy másokat kioktasson, megneveljen, és ha a megnevelendők nem hajlanak az okításra, akkor büntessen. Ennél azonban szorosabb kapcsolat is van a politikai és lingvisticista ideológiák között: a magyar nyelvművelés történetében a politikai ideológiák céljai, szóhasználat, fordulatai közvetlenül jelennek meg az éppen aktuális nyelvűvelők elveiben (Sándor 2001). Jól látszik mindez abban, ahogyan a 20. század két egymást követő diktatórikus ideológiája a nyelvűvelésben tükröződik.

Nyelvművelés a Horthy-korban

Az első „hivatásos nyelvűvelő” a *Magyar Nyelvőr* első szerkesztője, Szarvas Gábor volt – nagy szerepe volt abban, hogy a 19. század végére jócskán megváltozott a nyelvűvelés szó jelentése, s már nem a nyelv bővítését, új szavak alkotását, egyáltalán, a magyarnyelvűség elősegítését jelentette – a latinnal és a némettel szemben –, mint korábban, hanem azt, amit ma is jelent a közhasználatban: a „helytelen” nyelvűvelés bírálatát, a „helyes” beszéd propagálását. Szarvas halála után Simonyi Zsigmond került a *Nyelvőr* élére, az ő sokkal kevésbé harcias személyisége és az 1. világháború is szerepet játszhatott abban, hogy – mint a magyar nyelvűvelés történetét összefoglaló Fábian Pál fogalmazott – a 20. század első negyedében „nem történtek nagy dolgok” a nyelvűvelésben (Fábian 1984: 85).

A nyelvűvelés körüli állóvíz az 1920-as évek közepén kezdett fölkavarodni. Szaporodtak a napilapokban a nyelvűvelő írások, s a „mozgalom” az 1930-as években újra erőre kapott, ez alkalommal minden korábbinál hangosabb dübörgéssel. Fábian Pál (1984: 86–98) összegzése szerint az első nagy visszhangot keltő lépés a nyelvűvelés

újrászervezésében Szinyei József előadása volt: 1924-ben, a pesti egyetem rektoraként szenvedélyes szónoklatban ítélte el az idegenszerúségek használatát, és az utódok iránti felelősségre hivatkozva – hogy nem hagyhatunk rájuk holmi szedett-vedett nyelvet –, fejtette ki, hogy szükséges beavatkozni a nyelv életébe. 1931 májusában aztán Klebersberg Kunó kultuszminiszter kérte erőteljes nyelvújító munka megindítását az Akadémiától. Alig több, mint két hónap múlva meg is alakult az MTA Nyelvújító Szakosztálya Négyesy László elnökletével, s fél év múlva, 1932 januárjában a tudományos–tudományos ismeretterjesztő *Magyar Nyelv* mellékleteként önálló folyóiratot is indítottak *Magyarosan* címmel. A két háború közötti nyelvújítás ehhez a folyóirathoz kötődik, de az időszak nyelvújító tevékenysége természetesen ennél sokkal szélesebb mederben folyt: napilapokban, nyelvvédő könyvekben, és megjelent a nyelvújítás az iskolákban is.

A *Magyarosan* nyelvújító gyakorlatában és módorában sokban hasonlított a korai *Nyelvőrre*: az 1930-as évek magyar nyelvújítását lényegében Szarvas Gábor nyelvújító elveinek még dogmatikusabbá válása jellemzi. Az új nyelvújító folyóirat *Beköszöntő*-je azonban már az első számban hangsúlyeltolódást jelzett: „Akarjuk nyelvünk védelmét, az idegenszerúségek visszaszorítását, a fattyúhajtások irtását, a nyelvnek sajátos jellege szerinti fejlesztését, a szó- és szóláskincs gyarapodásának magyarosságát, a szép magyar szó tiszteletének terjesztését, a beszéd- és írásmód ízléses tisztaságát.”

Nem véletlen, hogy a kor legnagyobb magyar nyelvésze, Gombocz Zoltán éppen 1931 januárjában, a fölhorgadt korhangulatot érzékelve mondta el a Nyelvtudományi Társaság elnökeként azt az előadást, amelyben élesen elhatárolta a nyelvtudományt a nyelvújítástól, és pontról pontra haladva mutatta ki a „nyelvhelyességi elvekről”, hogy laikus babonák. Gombocz tartózkodása talán összefüggött a korabeli nyelvújítás politikai irányultságával is, mert az még a korábnál is kínosabb pályára tévedt. A nyelvtörténeti adatokból kihámozott „törvények” kisebb hangsúlyt kaptak, mint Szarvas Gábor korában, a középpontba az idegen szavak és szerkezetek elleni harc került, mint a *Beköszöntő*-ből idézett szövegből is látszik. Ez ugyan a *Nyelvőr*ben is fontos szerepet kapott, mégis összehasonlíthatatlanul kisebbet, mint a *Magyarosan*ban. Sokszorosára nőtt a *magyarságra* való hivatkozások aránya – kezdve rögtön a folyóirat címével –, a *nyelvörködés*-t, *nyelvújítás*-t mint terminust pedig egyre inkább a *nyelvvédelem* váltotta föl.

A *nyelvvédelem* kifejezés nem véletlenül kezdte egyre inkább helyettesíteni a *nyelvújítás*-t vagy akár a *nyelvörködés*-et, hanem a *fajvédelem* mintájára. A *Magyarosan* nyelvújítása, ezt még a nyelvújítás saját, „hivatalos” története is elismerte (Fábián 1984: 86–90), a nacionalizmus szolgálatában állt. Kezdetben, amikor még a finnugrista Zsirai Miklós szerkesztette a lapot, visszafogottabban magyarkodott, mint később, 1937-től, de a folyóiratban – hiszen már a neve is ezt hangsúlyozta – mindig jelen volt ez a vonulat.

A magyarkodást nem mindenki nézte jószemmel – az ő félelmeik eloszlatására is születtet Kosztolányi szerkesztésében *A Pesti Hírlap nyelvőre* című kötet 1933-ban. Az olvasóknak ajándékba adott zsebkönyv néhány rövid, értelmetlen tudománynépszerűsítő írást tartalmaz, nem a nyelvújításról, hanem nyelvtörténetről, nyelvrokonságról, hangszólásról, jelentésről, a nyelvújításról. A nagyobbik részt azonban két szótár teszi ki. Az első nyelvújítási tanácsokat sorol: zömmel az „idegenszerúségekre” tüzel, igen sok for-

dulatot minősít „csúnya németességnek”. A könyv legterjedelmesebb része *A tiszta magyarság szótára* címet viseli, és olyan, leginkább latin eredetű szavakat tartalmaz, amelyeket a szerzők szerint kerülni kellett volna – köztük tartozik például az *antik*, a *cylinder*, a *cigaretta*, az *árkád* és a *demokrata*.

A szómagyarító rögeszme az egész korszak legfőbb jellemzője volt. Bár már a Nyelvőr is igyekezett minél inkább bevonni olvasóit az aktív nyelvművelésbe, igazából csak a harmincas években teljesedett ki a „mozgalom”. A korabeli magyarságkövetelményeknek megfelelni igyekező nyelvcsendőrök tömege vizslatta a szövegeket, kutatva a hibásnak minősített szavak, szerkezetek után. A kedvenc vadászterületek közé tartozott a különféle sportágak szaknyelve, ezek lényegében angol kölcsönzésekkel álltak, és a különféle szakmák szótára, ezeket viszont erős német hatás jellemezte. A szókincsbővítés ellen normális esetben nem lehet kifogásunk, de ez nem volt normális eset, mert a dühöt nem az érthetlenség, hanem a „nem magyar” mivolt váltotta ki.

A nyelvművelés új grundokat is foglalt magának: a rádió terjedésével megjelent a rossz, „helytelen”, „magyartalan” kiejtés ostromozása is. Ebben egyébként Kodály járt az élen, de nemcsak a rádióban beszélőkre, hanem a színházi kiejtésre, később a filmek szövegeire is fűleltek. Különösen sokat ártott a nyelvi türelemnek, hogy az iskolai tananyagba Pintér Jenő budapesti tankerületi főigazgató rendeletileg erőszakolta bele a nyelvvédelmet – azóta „erkölcsi felelőssége” minden magyar tanárnak, hogy kijavítsa tanulóit „nyelvhelyességi hibáit”. Pintér hírhedt, *Magyar Nyelvvédő Könyv* című kötetével csak tovább rontotta a helyzetet, minthogy ez az előíró alapattitűdhöz képest is sok ostobaságot, alszabályt, nyelvi hiedelmet terjesztett.

A Magyarosan hangneme a harmincas évek második felében, főként 1937-től kezdve egyre gunyorosabb, lekezelőbb, ellenségeskedőbb lett, a magyarázatot és érvelést végképp fölváltották a kinyilatkoztatások. Részben mert egyre több amatőr nyelvvédő írásait jelentették meg, részben mert a szerkesztők változtak. A tisztogatás odáig ment, hogy széles körben ismert „idegeneket” is likvidálni javasoltak, például a *parketta* helyett a *rakotta*, a *keksz* helyett az *eltét*, a *film* helyett a *pergős* szót akarták bevezetni. Ezt a túlbujrázó ügybuzgalmat még a korszak hivatásos nyelvművelőinek némelyike is veszélyesnek tartotta, merthogy könnyen lejáratja a „nyelvtisztító mozgalmat”.

A korszak tömegessé váló tisztogatási lázának jelenségéről és okairól 1940-ben újra Zolnai Béla írt átütő erejű tanulmányt *A műkedvelő purista lelkialkata* címmel. Írása pontos képet ad a korról: a kisebbségi érzésből, bizonytalanságból fakadó magyarkodásról, a kifélt igazodásról, a gyűlölködő erkölcsi csószókról. Zolnai szerint a nyelvtisztogatók egyik legfőbb motivációja az idegen – többnyire német – származásuk miatti bizonytalankodás és túlkompenzálás; egyszerű gondolkodás jellemzi őket (minden rossz, ami idegen); és igen alacsony szintű jártasság a stílus és a nyelv kérdéseiben: nem érzik az „idegen szó” és „magyar megfelelője” közötti kisebb vagy nagyobb jelentéskülönbséget, az élő nyelv változatosságának jelentőségét. Ráadásul fogalmuk sincs, alapjában miért is haragszanak annyira az idegen szavakra.

Tulajdonképpen az vált rémséges valósággá, amit Németh G. Béla (1960: 236) Szarvas Gábor elveivel kapcsolatban még fenyegetésként, közeli veszélyként jelzett: „az élő nyelv, a beszélt és írott élő nyelv valóság volta helyébe a nyelvi törvények valóság volta lép,

mégpedig az elsőbbség jogával. S féltő, hogy mindehhez csupán egy lépés kell még, s máris eljutunk a társadalom nélküli nyelv elvéhez. A már-már dogmává lett, a társadalom és a történelem fölé emelkedő törvénynek most immár fétissé válása kísért. Az eszkből *cél lett*: szinte várjuk, hogy elpattanjon a féltve rejtegetett mondat: a beszéd azért van, hogy beteljesítse a nyelv törvényeit.”

Talán meglepő, hogy ennek a nyelvművelő nézetrendszernek a legkidolgozottabb megfogalmazása jóval később született csak meg: 1974-ben, Bárczi Géza munkája, a *Nyelvművelésünk*. De nem előzmények nélkül. 1932-es tanulmányával Bárczi kezdte el komolyan a magyar szleng kutatását – és ő nevezte el „pesti nyelvnek”. Érdeemes idézni belőle, mert jól mutatja az 1930-as évek nyelvművelő szemléletét is: „A pesti ember nyelvében található idegen szavak, valamint főképpen a magyar nyelvszokással ellenkező s így bántó, idegen, német fordulatoknak szó szerint való magyarra fordításai nagyrészt abban lelik magyarázatukat, hogy a gyorsan magyarosodó főváros német eredetű, anyanyelvű és műveltségű lakossága, továbbá a betelepült s túlnyomóan ugyancsak német anyanyelvű zsidóság a magyar nyelvet csak fokozatosan tanulta meg, s hiányos nyelvtudása a német mondat formájában megfogamzott gondolatot sokszor nem tudta megfelelő magyar formába önteni. Ebben a magyar *anyanyelvűnek még nem mondható, de már magyarul beszélő* társadalomban aztán egy egész sereg német szó s főképpen németes fordulat honosodott meg. Ez a körülmény a teljes megmagyarosodás után is bizonyos ingadozó, *tágabb lelkiismeretű nyelvérzék*et teremtett.” (Bárczi 1932: 1, kiemelések tőlem.) Árulkodó, hogy Bárczinak nemcsak azért volt rossz véleménye a szlengről, mert mindenféle „tolvajok, hamiskártyások, kéjnők, alacsonyabb rendű cigányzenészek stb. titkos nyelvből” beszívargó, főleg német, héber és cigány eredetű szavakból alakult ki ez a nehezen körülhatárolható „tulajdonképpeni argot vagy honi nevén egykor nyalavi nyelv, ma linkhadova, hebre nyelv, hóhem nyelv, jassz-nyelv” (Bárczi 1932: 3). Úgy tűnik, a nyelvekre rávetítette azt is, amit a nyelvet beszélő csoportokról gondolt: „Miként a németek számára a zsidó csavargók, házalók, vásári csalók, orgazdák héberrel teletűzdelt jiddisch-e már maga is érthetetlen, titkos nyelvnek hat, s ezért a rotwelsch is bőven merít ebből a forrásból, akként hatott a magyar rablóvilágra titkos nyelvként a körülötte settenkedő, belőle vagy vele élő cigányok nyelve.” (Bárczi 1932: 17)

Bárczi jóval később, 1974-ben megjelent *Nyelvművelésünk* című, negyven évet késett könyve a *nyelvközpontú*-nak nevezett nyelvművelő irányzat bibliája – ez a nyelvközpontú szemlélet és érvrendszer volt a Magyarosan (és korábban Szarvas) elméleti és gyakorlati útmutatója. A *nyelvközpontú nyelvművelés* terminus megteremtője, Lőrincze Lajos (1980: 16–26) elsősorban a két háború közötti nyelvművelést nevezte így (de ő is hangsúlyozta, Szarvas nyelvművelésének folytatásáról van szó), és azzal jellemezte ezt a szemléletet, hogy mindenekelőtt az idegenszerűségeket üldözte, hogy a nyelvhelyességet kizárólag a szigorúan értelmezett nyelvtanhoz mérte, hogy „legszívesebben a nyelvnek minden mozgását meggátolná”, és hogy „gyalázkodó, fenyegető, megszegényítő” volt a hangneme. Bárczi (1971: 609) már Lőrincze – később bemutatandó – engedékenyebb nézeteinek első megjelenése után védelmébe vette a korábbi korszak nyelvművelését, mert szerinte „minden törekvés, mely a nyelvet óhajtja jobbá, szebbé, gyakorlati és művészi célokra alkalmasabbá tenni, az embert szolgálja, ’emberközpontú’, s minden olyan jelenség, mely

nem előnyös a nyelvre, az embert károsítja meg.” Kétségtelenül kiderül ebből a megfogalmazásból, hogy Bárczi egyértelműen erénynek tekintette azt az embert figyelmen kívül hagyó nyelvi dózerolást, amit Lőrincze bírált: nála a nyelv az ember elé került, az embernek akkor jó, ha a nyelvnek jó.

Bárczi tehát mindvégig fővállalta a korai Nyelvőr és a Magyarosan elveinek szellemi hagyatékát, ez tükröződik 1974-es könyvében is: ítéletozataibaiban, melyekben legfőbb mércéje, hogy a nyelv szempontjából mi értékes és mi káros, és könyvének szerkezetében szintén. A könyv elején hosszasan fejtegette, hogy a nyelv fejlődése irányítható, sőt a nyelvésznek hazafias kötelessége a helyes irányba terelni a nyelvi folyamatokat; aztán sorra vette a nyelvhelyesség területeit, szigorúan abban a sorrendben, amit a „nyelvi rendszerekre” vonatkozó leíró nyelvtani számárvezető előír (hangtan, szótan, morféma, mondat). Könyvének második részében pedig azt taglalta, „milyen eszközökkel tud hatni a nyelvművelő arra, hogy a nyelvfejlődés valóban hozzáigazodjék ahhoz a helyes irányhoz, melyet ő a fenti [a könyv első részében kifejtett] elvek alapján megjelöl” (Bárczi 1974: 84).

Nemcsak a nyelvközpontúság jelenik meg Bárczi elveiben, hanem a két háború közötti nyelvművelő szemlélet többi jellegzetessége is. A nyelvművelés és a nyelvhelyesség összefüggéséről például a következőket írta (Bárczi 1974: 25, kiemelés tőlem): „a nyelvi eszményben igen nagy súly esik az elődöktől rákiszállt örökségre, ennek megtartására is. A nyelvi jelenségek megítélésében tehát igen fontos szempont, mennyiben felelnek meg nyelvünk szellemének, azaz egészséges hagyományainak és mennyiben tükröznek idegen észjárást vagy legalább olyan fölösleges idegen hatást, mely a nyelv arculatát szeplősíti, esetleg külső hangzását is torzítja.” A könyvben mindvégig az idegen rontás tűnik föl a legnagyobb veszedelemként, akár a szókincsről, akár a grammatikáról van szó. De akár a nyelvi sovinizmus gyanújába is keverik a szerzőt az olyan kijelentések, hogy a magyar nyelv megóvásáért „az egész világ előtt” felelősek vagyunk, mert ez „fölelítésében, minden jellegzetes tulajdonságában annyira más, mint a többi művelt nyelv, hogy az egész emberiség, az emberi műveltség szempontjából megérdemli megőrzését” (Bárczi 1974: 82). A magyarkodás egyébként abban is megnyilvánul a könyvben, hogy a szerző jóval többször emlegeti a magyarságot, magyarosságot, magyar érzelmeket, mint az a könyv megjelenésének idején a nyelvművelő irodalomban szokás volt.

Az 1930-as évek harcossága jelenik meg a könyv metaforahasználatában is, különösen a tennivalókat soroló részben. A hibák fertőznek, rákfenék, magyarosság ellen elkövetett vétségek; száműzni, üldözni, irtani kell őket, harcba kell szállni ellenük, a káros, veszedelmes nézetekkel szemben is. A nyelvvédő küzdelem eszköze lehet a lelkiismeret fölébresztése, a harckészség szítása, harcos lerohanás, apró csatározások, hadjárat, propaganda, reklám-hadjárat, gerillaháború, egy olcsó nyelvvédő folyóirat szerepe a nyelvművelő hadjáratban a könnyűlovasságé volna: földérintés, portyázás, könnyű csatározás. A győztes háború kivívása nem jár csatazaj nélkül, de ez nem baj; a nyelvművelők hadrendjébe rendületlen bizalommal kell beállni.

A nyelvművelő munka megszervezését Bárczi a mozgalmak általános jellemzőinek megfelelően képzelte el: önkéntes szervezetnek kellene kiépülnie, amelynek gócai behá-

lőznák az egész országot, nyelvhelyességi közületek jönnének létre a helyi erőkből, ezek vitadélutánokat és tapasztalatcseréket tartanának, agitációt végeznének és propagandát fejtenének ki; a szervezet munkáját természetesen a középpont, a Nyelvtudományi Intézet irányítaná. A siker érdekében azonban nemcsak ennek az önkéntes szervezetnek kellene működnie, hanem az iskolákra, a sajtóra, a közintézményekre is ki kell terjeszteni a nyelvvédelmet, sőt a *hatóságokat* is be lehet vonni a munkába, és *felsőbb rendelkezésekkel* lehetne *megtiltani* a helytelen alakok használatát. Nehéz megmondani, mennyi ebben a mozgalmárságban a harmincas évek maradványa, és mi az, ami az ötvenes, hatvanas években épült rá. A szóhasználatból ítélve ez utóbbi szelleme sem hagyta érintetlenül Bárczit, mégis úgy tűnik, hogy az alapot ebben a vonatkozásban is a második világháború előtti évek szellemisége adta. Annál is inkább, mert Bárczi egyértelműen „tisztogatást” javasol, és „nyelvvédő küzdelemről” beszél, és a könyvben többször szerepel az 1970-es évekre már nem szalonképes *nyelvvédelem* terminus. Egyes megfogalmazásai pedig kifejezetten ijesztőek (Bárczi 1974: 134, kiemelés tőlem): „a helyes magyarság a nem magyar szakos tanárjelöltek számára is nem mellékesen kezelt, hanem *szigorúan ellenőrzött* követelmény legyen. Kétségtelen, hogy a hatékony főiskolai oktatás módozatai sok nehéz kérdést vetnek föl, ezeket azonban *bármely áron* is meg kell oldani.” Egy másik helyen (Bárczi 1974: 98, kiemelés tőlem): „meg kell teremteni azt a légkört, amely a nyelvi kultúrának kedvez, olyan *állandó hatást* kell létesíteni, amely észrevétlenül, akaratlanul, az utánczás erejével *beleégeti* a helyes fordulatokat *a beszélők agyába*, hogy *önkéntelenül is*, nemcsak tudatos irányítással, hanem *ösztönösen* is kerülje a hibáztható, *nem kívánatos* nyelvszokást, és *helyette magyarosan beszéljen*.”

A korai Nyelvőr, a Magyarosan és Bárczi nyelvközpontú nyelvművelése tehát ugyanazon a nyelvszemléleten alapult: hogy a nyelv egyfajta szerszám, eszköz, gép, és minél tökéletesebb, annál inkább szolgálja az embert. Ez a fajta nyelvművelés ideológiailag mindhárom korszakban az enyhébb vagy egészen otromba nacionalizmusból táplálkozott, ezt Szarvas és Bárczi esetében a felületes szemléelő elől elfedte a nyelvészetnek beállított érvrendszer. Az 1930-as években a „nyelvészeti” indoklás pusztán áttetsző lepel, de ez nem nyomasztotta különösebben a korszak puristáit, hiszen a nyelv védelme vállaltan a faj védelmének egyik megjelenési módja volt. A második világháborút megelőző bő egy évtizedben a nyelv ugyanazt a tisztogatást volt kénytelen elviselni, amit a társadalom, az eszközök, érvek és célok sem különböztek 1937-től kezdve. Az idegengyűlölet és az antiszemitizmus nyelvművelésbeli leképeződése (az „idegenszerűségek” elleni rögeszmés, tisztogató küzdelem) természetesen ugyanúgy a 19. század utolsó harmadába nyúlik vissza, ahogyan az idegengyűlölet és az antiszemitizmus is. A hangsúlyeltolódást a „belső szabálytalanságok”-ról az „idegenszerűségek”-re éppen a nacionalizmus és a fajvédő ideológia terjedése és fölerősödése okozta.

A kommunista nyelvművelés

A nyelvművelés alól főlsszabadulást a második világháború vége csak pár évre hozott. A háború után, a romhalmaz tetején, a szegénységben, a politikai földcsuszamlások közepe-
 tetten az ország legkisebb gondja is nagyobb volt a művelt nyelvhasználat propagálásánál,

úgyhogy egy ideig az Akadémia korábbi Nyelvművelő Bizottsága döcögött tovább. 1950-től azonban a nyelvművelés körül is új, fényes szelek kezdtek fújni: szovjet mintára átszervezték az Akadémiát, s vele a Nyelvművelő Bizottságot. 1950-től a bizottság elnöke Kodály Zoltán volt, jelezvén, hogy itt nem nyelvészeti, hanem „összértadalmi” mozgalom indul – Fábíán Pál (1984: 104) is úgy jellemzi az időszak egyik programadó, 1959-ben rendezett nyelvművelő konferenciáját, tökéletesen jellemző szóhasználattal, hogy „a nyelvművelést az egész társadalomra tartozó feladatnak fogták fel, ahogyan ez a történelmi fejlődés során kialakult”.

A történelmi fejlődés pedig úgy hozta, hogy a nyelvművelésben ugyanaz a két alapelv érvényesült, mint a társadalomban: egyrészt hogy a múltat végképp el kell törölni, másrészt hogy az új nyelvművelésnek a társadalmat kell szolgálnia, nem a nyelvet fetisizálnia. Ez így még rokonszenvesen is hangzana, csak hát a nyelvművelés legfőbb irányelveiben bekövetkezett változások körülbelül olyan viszonyban voltak egy „emberségesebb nyelvműveléssel”, ahogyan az a politikai kurzus viszonyult a szociáldemokráciához, amely a háborút követő néhány év után ismét maga alá gyűrte a magyar társadalmat. Az 1950-es években megszületett a kommunista nyelvművelés.

Az új programot egy 1951-ben rendezett konferencián hirdették meg. A vitaindító nagyelőadást az MTA Nyelvművelő Bizottságának titkára, a fiatal – 35 éves – Lőrincze Lajos tartotta. Mindenekelőtt az előző korszak nyelvművelésétől határolódott el (Lőrincze 1953): a nyelvművelés nem lehet csupa tilalmakból álló törvénykönyv, nem merülhet ki az idegen szavak üldözésében, nem építhet más nyelvek lenezésére, nem helyettesítheti benne a magyarázatot és az érvelést kioktató, gunyoros hangnem, s legfőképpen nem a nyelvért, hanem a társadalomért, az emberért van. A helyesség legfőbb mértéke a közérthetőség: az idegen szavakat nem kell kiirtani, csak ha nem jelentetnek gazdagodást („fölöslegesekek”), és veszélyeztetik a megértést. Az ortológusok által üldözött „szabálytalan képzésű” szavakkal sincs baj, ha már meggyökeresedtek, és mindenki érti őket. A szaknyelveknek azért kell egységesnek lenniük egy-egy szakmán belül, hogy ezzel is elősegítsék a tapasztalatcserét és a termelést. A nyelv „karbantartása” pedig csak annak érdekében fontos, hogy a gondolatközlés minél világosabb és árnyaltabb lehessen, s minél hatékonyabban terjessze a nemzeti műveltséget.

A nyelvművelés megújítását tehát egyértelműen a politikai változások ösztökélték: az egységesítés nem véletlenül éppen az 1950-es években vált a nyelvművelésben a legfőbb követelménnyé. Lőrincze 1951-ben az új nyelvművelő elvek szükségszerű megjelenését a társadalomban és a nyelvtudományban történt változásokhoz kötötte, és Sztálin ún. nyelvtudományi munkáiból idézett (Lőrincze 1953: 156, kiemelés tőlem): „A nyelv szerzősége, eszköz, melynek segítségével az emberek egymással érintkeznek, kicserélik gondolataikat és kölcsönösen megértik egymást. [...] olyan nyelv nélkül, mely érthető a társadalom számára és közös annak tagjai számára, a társadalom megszűnik termelni, felbomlik és megszűnik mint társadalom létezni. Ebben az értelemben a nyelv, az érintkezés eszköze, egyúttal a társadalom harcának és fejlődésének is eszköze.” 1951-ben nemigen lehetett volna másra hivatkozni, mint Sztálinra, ezt tették a nyelvtudomány legkülönbözőbb területein, de egy idő után a nyelvészeti cikkekben eltűntek az ilyen hivatkozások, a

nyelvművelésben viszont – sztálinozás nélkül – a mai napig föllelhetők ugyanezek az érvek, annak ellenére, hogy Lőrincze az 1970-es évekre lényegében kidobta ezt az elvet újrafogalmazott szemléletéből.

1953-tól a Nyelvőr, mely korábban egyre inkább elmozdult a nyelvészeti ismeretterjesztés és a nyelvészeti cikkek közlése felé, ismét teljes erőbedobással tért vissza az immár népművelésnek kinevezett nyelvűveléshez. Ugyanezt a célt szolgálta számos frissen megjelent cikkgyűjtemény is, elvi és gyakorlati tanácsokkal mindazoknak, akik beszálltak a dolgozó nép fölemelésének eme válfajába. 1959-ben az *Anyanyelvi műveltségünk* című konferencián értékelték az elvégzett munkát. A nagyelőadást ismét Lőrincze Lajos tartotta. Megerősítette, hogy az 1951-ben kijelölt út helyes volt: az új, „népi” nyelvűvelés nem lehet sovíniszta, nem lehet ortológus sem, figyelembe kell vennie, hogy a nyelv változik, azaz „a nyelvet nem metafizikusan, hanem dialektikusan” kell vizsgálni; a nyelvűvelés nem lehet kioktató, sokkal hasznosabb, ha pozitív, azaz jó példák fölmutatásával nevel nyelvi igényességre.

Ez kétségtelenül kellemesebb program, mint a korábbi időszakok vasfegyelmező hozzáállása – csak éppen követni nagyon kevesen követték. Lőrincze nézeti túlságosan „megengedők” voltak a kortársak szemében, így aztán már az 1951-es konferencián sem aratott osztatlan sikert. A vita az „engedékeny, pozitív” meg a „rigorózus, hibáztató” hozzáállás között tulajdonképpen már ekkor eldőlt, elméletben is meg gyakorlatban is, csak éppen ellentétes irányban. Szavakban inkább Lőrincze programját hirdették a korszak egészében, a gyakorlat viszont jórészt egyenes folytatása volt a 19. század végén megindult „hivatalos nyelvűvelés”-nek. Sőt: a közérthetőség kívánalma is türelmetlenségbe fordult az osztálykülönbségek eltüntetésének szolgálatában: a „pozitív” (mintaállító) nyelvűvelés helyett valójában folytatódott a hibakeresés, csak már nem a nyelvben, hanem az emberben, aki gyarló, és vagy nem ismeri anyanyelvét, vagy nem használja elég tudatosan.

Az egységesítés egyik legkérlelhetlenebb képviselője Deme László volt: ő még 1976-ban is az 1950-es évek szemléletével írt könyvet. Természetes tehát, hogy az új elveket részletesen kifejtő, 1953-ban kiadott tanulmánygyűjteményben (*Nyelvművelésünk főbb kérdései*) Deme is Sztálinra hivatkozott (Deme 1953: 28–29): „A nemzeti nyelv, Sztálin elvtárs megfogalmazása szerint, egységes az egész nemzet számára, s közös annak minden tagja számára. A nemzeti nyelv tehát nem tekinthető valami sajátos nyelvhasználati formákból összerakódó mozaiknak, hanem csak egységnek. A nemzeti nyelven belül található nyelvhasználati különbségek, sajátos nyelvhasználati formák tehát nem önállóak, hanem változatok az egységes nyelven belül, eltérések a közös nyelvtől. [...] A fejlődés mai fokán a nyelvi közösség alapegysége a nemzet. A nyelvnek ezen az alapegységen belül egységesnek, mindenki számára egyértelműnek és egyformán érthetőnek kell lennie. A nyelv ma még nem jutott el fejlődésében a teljes egységig, vannak benne kisebb különbségek táji, foglalkozási vagy társadalmi okokból. De a fejlődés e felé az egység felé halad, s ezt előbb vagy utóbb el is kell érnie.”

Az egységesség eszménye igen nagy pusztítást végzett a nyelvjárások között: „történetileg kialakult” változatok lévén még élhettek, de a fejlődés kívánatos iránya szerinte lehetőleg már ne túl sokáig. A nyelvjárások beolvasztására tett kísérletek élesen

szembenálltak a korábbi nyelvművelő korszakok törekvéseivel, az időszak politikai céljaihoz viszont pontosan illeszkedtek. A nyelvjárások nemcsak az elmaradottság jelképei voltak a korabeli népvezérek és nyelvművelők szemében, hanem a társadalomnál kisebb közösségek összetartozását is szimbolizálták, így tényleges veszélyt jelentettek a homogénizáló törekvésekkel szemben. A nyelvjárások megszüntetésének igényével magyarázható például, hogy sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek a „helyes kiejtés” (azaz az egységesített kiejtés) propagálására, mint addig bármikor.

Természetesen a városi munkásság vagy az értelmiség közösségalkotása is hasonló veszélyt jelenthetett. Deme 1953-ban – és még 1976-ban is – azt fejtegette, hogy a szakmák szerint kialakult szókincs hasznos, mert a termelést segíti, és a kultúra gyarapodását mutatja; különösen hasznos, ha olyan szakkifejezések válnak köznyelvvé, amelyek közérdekű területek szavai, például a marxizmus-leninizmus témaköréből, a társadalomtudományokból, a – természetesen marxista – filozófiából vagy a közgazdaságtanból, de a legjobb mégis az, ha a szaknyelv „önállóságáról lemondva a közös nemzeti nyelv egységes fejlődésének sodrába kerül” (Deme 1953: 42). Azaz: ha olyan szakkifejezéseket használ minden tudomány és egyéb szakma, amelyeket mindenki ért – tehát lényegében nem szakkifejezés. Ezzel a háttérrel érthető, hogy a szaknyelvek szókincsé volt a korszak nyelvművelésének egyik kedvence: szakfolyóiratokat ellenőriztek nyelvhelyességi szempontból, szaknyelvi ankétokat rendeztek, számos szaknyelvi helyesírási szótár jelent meg. Ez a felfokozott érdeklődés nemigen választható el attól a félelemtől, amit Deme „túlzott szétrétegződés”-nek nevezett – ennek megakadályozása szerinte azért fontos, mert ez biztosíthatja, hogy a tudományok eredményeit mindenki elsajátíthassa, és a közéletben is résztvehessen.

Mivel egy szocializmust építő társadalomban nincsenek engedélyezve a társadalmi osztályok, a korszak nyelvművelése a nyelv társadalmi rétegződéséről egészen egyszerűen nem vett tudomást – ha igen, akkor az egyes társadalmi rétegek nyelvhasználatát „zsargon”-nak vagy „műveltség szerinti rétegzettségnek” keresztelte el. Az egyetlen meghagyott osztály, a „munkásosztály” nyelvi hovatartozását, szintén politikai alapon, elintézte azzal, hogy mivel ez a társadalmi hatalom birtokosa, ez a „nemzeti nyelv” birtokosa is: „a munkásosztály tagjait nyelviileg egyre inkább az jellemzi, hogy a munkásosztály és az egész dolgozó nép a nemzeti irodalmi nyelvnek, a legmagasabb és legcsiszoltabb nyelvi formáknak örököse, és egyre nagyobb számban valóságos birtokosa is” (Deme 1953: 40). A többi „kisebb-nagyobb társadalmi csoport” is kifejleszthet magának „sajátos szókincsét”, a zsargont és az argót vagy tolvajnyelvet, ilyen csoportok pl. „a városi kispolgárság, az ifjúság, a nagyobb városok alvilága, [...] diákcsoportok, mozgalmi egységek; kártyások, aranyifjak” – a figyelemre érdemes lista még mindig Deme Lászlótól származik, 1976-ból. Ezek a változatok azonban, „mivel nem szükségletet elégítenek ki, és fölösleges elkülönülést eredményeznek, nem hasznos, s nem is pozitív irányú eltérések az általánostól” (Deme 1976: 156).

A nyelvművelés sem maradhatott ki a mozgalmiasításból: azt kellett elérni – vagy láttatni –, hogy a Magyar Népköztársaság valamennyi állampolgárának szívügye, csakúgy, mint az imperializmus és a kizsákmányoló tőkés államok megdöntése érdekében folytatott békeharc. Így hát a nyelvművelést a társadalom egészére kiterjesztették, abban az

értelemben is, hogy szigorúan mindenkire szóltak a nyelvművelő intelmek, s abban az értelemben is, hogy mindenkivel aktív nyelvművelő munkát vártak el.

Minden korábbinál nagyobb számban jelentek meg nyelvművelő cikkek, kötetek, nyelvművelő cikkeket már nem csak a Nyelvőr közölte, hanem a Magyar Nyelv és a Nyelvtudományi Közlemények is – ezek korábban jobbra csak nyelvészeti írásokat publikáltak. 1979-től bevetették a Bárczi által „könnyűlovasságnak” tervezett nyelvművelő folyóiratot, az *Édes Anyanyelvünk*-et is. Sok országos terjesztésű és megyei napilap tartott fenn állandó nyelvművelő rovatot (többek között a Népszabadság, a Magyar Nemzet, a Magyar Hírlap), de lehetett olvasni nyelvművelő cikkeket az *Élet és Tudományban* vagy akár a Rádió és Televízióújságban szintén – lelkes levelezők, újságírók és hivatásos nyelvművelők tollából egyaránt. A rádió és a televízió is sugárzott rendszeresen jelentkező nyelvművelő műsorokat, beszélt a nyelvművelő tevékenységbe a Hazafias Népfront és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, ez utóbbi indította el a *magyar nyelv hete* című, minden évben megrendezett programot. A nyelvművelés és a társadalom viszonyának szorosabbra fűzését szolgálta, hogy a nyelvhatáron meghívott előadását többnyire közéleti személyiségek tartották; de az is, hogy – Fábíán Pál (1984: 106) nyelvművelés-krónikájának megfogalmazásában – „a nyelvművelést irányító akadémiai testületek személyi összetétele mindig is azt igyekezett kifejezni, hogy a nyelv ügye az egész társadalomé”, ennek jelképe volt Kodály Zoltán és Illyés Gyula elnökké választása.

A nyelvművelés áthatotta a nyelvtanítást, és a „helyes nyelvhasználatra törekvést” ezen kívül az oktatás minden szintjén versenyekkel próbálták népszerűvé tenni. A legismertebb a *Kazinczy szépkiejtési verseny* volt és a sátoraljaújhelyi *Édes anyanyelvünk*, a kis-pajtások és lelkes tanáraik a rádió *Beszélni nehéz!* műsora feladatainak közös megoldására számos szakkört hoztak létre az országban.

Az egységesítés és kötelező nyelvművelés egyik ürügyéül – szintén összhangban a korabeli szokással – a „demokrácia kiterjesztése” szolgált. Lőrincze jóval későbbi összegzése szerint demokratikus vonás, hogy a „nyelvművelés már nem csak az értelmiségre terjedt ki, hanem „kiskatonák vitáznak” róla, „az üzem munkásainak egy része beszél meg rendszeresen a nyelvművelő munka eseményeiről”, a „falusi hallgatóság lelkes érdeklődéssel vesz részt a magyar nyelvről [...] szóló előadásokon”; mégpedig azért, mert a tanulni vágyás és „nyelvünk szeretete, amely egyben a magunk értékeinek, kincseinek megbecsülését, nemzeti értékeink ápolását, védelmét: szocialista hazaszeretetüket is jelenti ... [a nyelvművelés] „természetes velejárója és szükséglete a demokráciának”, mert a kiművelt nyelven jutnak el a gondolatok a legteltesebben a társadalom többi tagjához; a demokrácia gyakorlásának is „elsőrendű feltétele az anyanyelv jó ismerete”; s a demokratikus igény az is, hogy a nyelvhasználat világos és érthető legyen (Lőrincze 1980: 29–31).

A nyelvművelés és a politikai ideológia kapcsolata tehát talán egyetlen nyelvművelő korszakban sem volt annyira átfogó, közvetlen és bensőséges, mint ebben a korban. Az intim kapcsolatot nemcsak az mutatja, hogy a nyelvművelés valóban az egész társadalomra kiterjedt, hanem olyan epizódok is, mint hogy a *Nyelvünk állapota, anyanyelvi műveltségünk helyzete* című tanulmányt, melyet 1979-ben állítottak össze, az Akadémia ille-

tékes osztálya és elnöksége után megtárgyalta az MSZMP KB mellett működő Művelődéspolitikai Munkaközösség is. Az írás csak az után jelenhetett meg, hogy az utóbbi terület is elfogadta.

Az 1960-as években a politikai életben fokozatosan szelídülni kezdett az erőszakos homogenizálás. 1968-ban bevezették az „új mechanizmust”, kezdték lassan elfogadni, hogy mérsékelten szaporítható a magántulajdon, és visszafogottan végezhető magántermelés is. A következő évtized háztájis, maszekos világa már eltúrta a részleges, nem hivalkodó különállást, és ebben az időben jócskán megemelkedett a falu és a népi kultúra presztízse is. A diktatúra eresztékeinek lazulása egy idő után nálunk is megengedte, hogy Dubček prágai tavaszának „emberarcú szocializmusa” annak rendje s módja szerint, le-tompítva, „radikális elhajlásoktól” mentesen, de mégis „begyűrűzzön”. Így aztán zöld utat kapott a korábbi egységesítésről lemondó, türelmesebb nyelvművelő irányzat. A neve, nem sok kétséget hagyva politikai kötődését illetően, *emberközpontú nyelvművelés* lett – az apostola pedig Lőrincze Lajos. Az új elveket részletesen bemutató, ugyanezzel a címmel megjelenő könyvét csak 1980-ban adták ki, de a szemlélet folyamatosan formálódott, a szerző cikkeiben, műsoraiban már korábban is megjelent.

Láttuk, Lőrincze már 1951-ben is jóval megengedőbbnek bizonyult kollégáinál, az új irányzat ennek megfelelően nem mindenben hozott gyökeres változást: volt, amiben kiteljesítette, továbbvitte Lőrincze korábbi szemléletét. Megmaradt az az elv, hogy a nyelvművelésnek az emberre kell irányulnia, még hozzá elég erős programmal: hogy mindenki minél magasabb szinten sajátítsa el a köznyelvet, ismerje meg a nyelvjárásokat és a régi nyelvet, tanulja meg értékelni a nyelvi változásokat, valamint hogy a köztudatba és a gyakorlatba is be kell vezetni a pozitív nyelvművelést, azaz „kifogástalan, példamutató, szép írásművek megismertetését: ezek állandó olvasása erősíti a nyelvérzékét, segít a nyelvhasználat magasabb fokra emelésében” (Lőrincze 1980: 12). Már az 1951-es programadó előadásban is az „érthetőség” váltotta föl a korábbi automatikus idegenszó-vadászatot, ez a szempont később a nyelv egészére kiterjedt, azaz, Lőrincze végül eljutott oda, hogy a „helyességet” nem a nyelv, hanem a nyelvhasználó szemszögéből nézve kell megítélni: ugyanaz a nyelvi elem lehet helyes az egyik kontextusban és helytelen egy másikban. Hasonlóan türelmes állásfoglalással viszonyult a nyelvi változásokhoz, mondván, hogy ha „befogadta” a nyelv az új formát, akkor az bizonyítéka annak, hogy szükség volt rá, s bizonyítéka annak is, hogy az adott forma nem áll távol a magyar nyelv szellemétől.

Az új program legfontosabb eleme az volt, hogy Lőrincze elhagyta a kommunista nyelvművelés ideológiai alapelemét, az egységesítést. Ez a már 1951-ben is „túlzott engedékenységgel” vádolt irányzatot még türelmesebbé tette, Lőrinczére pedig, mint maga írja, végleg rásütötték „a liberalizmus bélyegét” (Lőrincze 1980: 180). Az „egységesség” elvét az emberközpontú nyelvművelésben egy azzal éppen ellentétes elv, a „nyelvszokás” elve váltotta föl. Lőrincze 1951-ben még azzal utasította el ezt az elvet, hogy a nyelvszokás alapján más nyelvjárások alakjait ugyan tarthatja helytelennek a nyelvjárást beszélő, de az irodalmi nyelvit nem: az mindig helyes. 1980-ban már hiányzott ez a megjegyzés, sőt Lőrincze a nyelvművelő kánon hiteles alakjaitól, Simonyitól, Verseghytől, Aranytól, Kosztolányitól származó véleményekkel védelmezte a nyelvszokás elsőbbségét.

A nyelvszokásra való hivatkozás azonban veszélyes volt: Lőrincze saját magát calta kelepcébe vele. Ezt ő maga is jól látta: rámutatott arra, hogy a nyelvszokásnak ez az értelmezése olyan ellenvetésekhez fog vezetni, hogy „ha a nyelvszokás a legfőbb úr a nyelvben, akkor voltaképpen nincs is nyelvi hiba”; és hogy „ha a nyelvszokás úgysis szentesíti a nyelvi változást, akkor miért harcolunk egyáltalán bármiféle nyelvi hiba ellen” (Lőrincze 1980: 43). Az emberközpontú nyelvművelés ellentmondásossága éppen abból származik, hogy az alapelvek következetes érvényesítése az lenne, ha nem lenne nyelvművelés. Hogy elkerülje ennek a végkövetkeztetésnek a kimondását, Lőrinczének a „minden nyelvszokás egyenrangú” elvet módosítania kellett, s ehhez az „egyenlők között az első” stratégiáját vetette be: a nyelvszokások (azaz normák) egyenlőségét elismerve irányadó normának a „művelt köznyelvet” beszélők nyelvszokását tette meg, maga is tudta azonban, hogy nem sokat jutott előre (Lőrincze 1980: 48): „Ki az, aki a helyesség alapjának tartott köznyelven beszél? Nyilván az, aki igényes, művelt nyelvhasználat birtokában van. De ki van birtokában az igényes, művelt nyelvhasználatnak? Aki nem tájszólásban, nem argóval, nem magyartalanul, hanem – köznyelven beszél. Circulus vitiosus, amely látszólag megoldhatatlan.”

Jóllehet Lőrincze, legalábbis saját bevallása szerint, nem akarta „túlpolitizálni a nyelvművelés kérdését”, az emberközpontú nyelvművelés programja egyértelmű politikai utalásokat is tartalmaz. Az irányzat elnevezése is – maga is föl hívta rá a figyelmet, hogy „az emberközpontú jelző használata [...] meglehetősen gyakori” volt akkoriban (Lőrincze 1980: 16). A név funkciója az volt, hogy a megelőző évek kíméletlenebb irányvonalával szembeállítsa az új, valamivel engedékenyebb politikai elképzeléseket. Lőrincze érzékletes példájával: az emberközpontú vezetés azt jelentette, hogy a vezetőség legfőbb szempontja nem a terv minden áron való teljesítése, hanem az is, hogy közben teljesítsék „a méltányos egyéni igényeket”. Már ebből is egyértelmű, hogy az új nyelvművelő irányzatot ez a politikai ideológia motiválta – és tette egyáltalán lehetővé a megjelenését.

A program másik politikai kapcsolata ennél rejtettebben jelent meg, s ez teszi még érthetőbbé, miért éppen az 1970-es évek terméke az emberközpontú nyelvművelés. Lőrincze a következőképpen magyarázta, miért hívta emberközpontú-nak az új irányzatot: „Először: a nyelvi jelenségeket a nyelvet beszélő ember, a társadalom érdeke, célja szempontjából nézzük; a társadalmi hasznosság és felhasználhatóság dönt a helyes és helytelen, a jó és rossz kérdésében, következésképpen abban, hogy a keletkező, jelentkező újat támogatjuk, tűrjük vagy tiltjuk. [...] Másodszor: a nyelvművelés tárgya nemcsak, sőt manapság főként nem a nyelv, hanem az ember. *Legalábbis így kellene lenni.*” Az idézetben lehetetlen észre nem venni az aczéli kultúrpolitika három T-jét, s lehetetlen észre nem venni, hogy Lőrincze nem azt látta a korszak nyelvművelő gyakorlatában, amit szeretett volna.

Lőrincze könyvének csekély volt a tényleges hatása. Sokan hivatkoztak rá, többen mesterüknek is neveztek, még többen nyilvánítják magukat követőjének, de Lőrincze szemlélete és alapelvei nem tudtak behatolni a nyelvművelő gyakorlatba. A Lőrinczére való hivatkozás legitimációs eljárás, hiszen kétségtelenül a korszak legtekintélyesebb és legnépszerűbb nyelvművelője volt, de a gyakorlat sokkal inkább a Bárczi által is képviselt régi és rigorózus hagyományokat követte. A korszak nyelvművelése lényegében az 1951-

es programhoz igazodott, alapelve az egységesség maradt, és az azzal nyelvszemléletét tekintve azonos, s így jól összehangolható nyelvközpontú irányzathoz: hiszen mindkettő erősen központosító politikai ideológia terméke volt.

IRODALOM

- Bárczi G. 1952. Nyelvművelésünk elvi kérdései. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi osztályának Közleményei 2. 420–426.
- Bárczi G. 1971. Nyelvművelésünk. *Magyar Tudomány* 16. évf. 607–615.
- Bárczi G. 1974. *Nyelvművelésünk*. Budapest: Gondolat.
- Deme L. 1953. A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből. In: Lőrincze L. (szerk.) 1953. *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 15–48.
- Deme L. 1976. *A beszéd és a nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Fábián P. 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest: Gondolat.
- Gombocz Z. 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27. évf. 1–11.
- Kosztolányi D. (szerk.) 1933. *A Pesti Hírlap nyelvőre*. Budapest: Légrády.
- Lőrincze L. 1953. A nyelvművelés elvi kérdései. In: Lőrincze L. 1953. *Nyelv és élet*. Budapest: Művelt Nép. 151–171.
- Lőrincze L. 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest: Magvető.
- Németh G. B. 1960. A századvégi Nyelvőr-vitához. In: Pais D. (szerk.) 1960. *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Budapest: Akadémiai. 227–261.
- Pintér J. 1938. *Magyar Nyelvvédő Könyv*. Budapest: magánkiadás.
- Sándor K. 2001. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor K. (szerk.) 2001. *Nyelv, jog, oktatás*. Szeged: JGYF Kiadó. 153–216.
- Zolnai B. 1940. *A műkedvelő purista lelkialkata*. Szeged: Corvin.

